

BLANKA HENRIKSSON & ANN-HELEN SUND

Äckel som kulturell kraft

Det äckliga kan både avstöta och attrahera, väcka både nyfikenhet och avsmak. Äcklighet kan inspirera till humor, sinnlig livfullhet och lekfullhet, men också mobilisera kamp och motstånd som en moralisk och affektiv drivkraft. Det äckliga rör sig vid och över gränser som är kulturellt föränderliga, och äckel har förmåga att både luckra upp och befästa dessa.

Detta nummer av Budkavlen innehåller artiklar som undersöker äckel som kulturell kraft och fokuserar på vad äckel och äcklighet åstadkommer i olika sammanhang. Vi bad skribenterna fundera på hur äckel framkallas och används för att locka, avskräcka eller mobilisera, t.ex. gällande hälso-, livsstils-, miljö- och klimatfrågor eller inom turism, lek och underhållning. Genom vilka slags processer blir eller upphör något att upplevas som äckligt? Hur relaterar äckel till andra känslor? Till skapandet av sociala grupper, identiteter och hierarkier? Till kulturell förändring?

Ett perspektiv som ligger nära till hands för att teoretiskt närma sig äckel är Mary Douglas (1966) klassiska tankar om smuts som ”matter out of place”, och smuts och äckel som kulturellt och historiskt kontingent, förknippat med strävan att upprätthålla inte bara renlighet, utan (symbolisk och rituellt) renhet. Att inte lyckas med detta är förbundet med fara. Majoriteten av artiklarna i detta nummer tar avstamp i Douglas perspektiv, där smuts ses som det som upp-

står när kulturella ordningar, klassifikationer och gränsdragningar störs. Douglas framhåller att denna ordning är rumsligt organiserad. Jorden är inte smutsig i trädgårdslandet men på vardagsrumsgolvet, spagettin är inte smutsig på tallriken men när den faller på bordet eller på våra kläder blir den otjänlig som föda. Äckel blir ett extremfall av gränsöverskridning, när ordningar rubbas. Julia Kristeva skriver i ”The Power of Horrors” (1982) om det abjekta. Liksom Douglas förståelse av smuts och äckel, ser Kristeva det abjekta som det som stör identiteter, system och ordningar (Kristeva 1982:4). I Kristevas psykoanalytiskt influerade teori utgörs det abjekta inte heller av ett specifikt innehåll, utan representerar det radikalt exkluderade och samtidigt reaktionerna på och hotet om att självets gränser, gränserna mellan subjekt och objekt, och mening överhuvudtaget, ska bryta samman (1982:4; 9). Reaktionen på det abjekta är kroppsligt erfaret äckel. Det abjekta är starkt förknippat med fara, men det är enligt Kristeva också ambivalent – det både attraherar och fränstöter. Vi dras enligt Kristeva till det abjekta för att vi söker katarsis (1982:17).

Sara Ahmeds fenomenologiska perspektiv på äckel och hennes analys av känslornas kulturella politik har också inspirerat detta nummer av Budkavlen. Hennes idéer tas även upp i många av bidragen. Genom att betrakta äckel som performativt, riktas fokus mot benämningar och reaktioner som gör att äckel fästs vid något och formar handlingar och relationer. Detta benämning och agerande genererar det objekt som benämns och dess effekter (Ahmed 2004:93). Äckel är på det viset vare sig en individuell känsla eller en egenskap hos något visst objekt, men via upprepningar av uttryck som ”usch, vad äckligt” kan det verka som att äcklighet är en fixerad kvalitet hos något som vi bör stöta bort från oss.

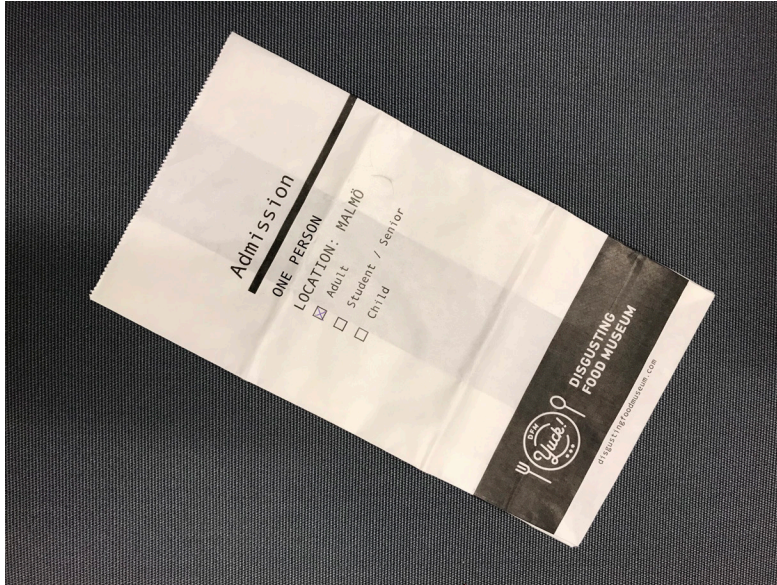
Äckel som affekt är i sig en intensiv, kroppsligt kraftfull reaktion. Genom att betrakta äckel som en kulturell kraft vill vi rikta blicken mot äcklets politiska dimensioner och hur äckel kan fungera som bränsle i olika mer eller mindre uttalade eller organiserade strävanden, men också mot de effekter äckel kan ha i vardagens underströmmar, vardagliga förhållningssätt till omvärlden och for-

mandet av subjekt. Att betrakta äckel som en kulturell kraft, är att utgå från en förståelse av att vad som anses som äckligt kan skifta, och att detta också har konsekvenser för olika former av ageranden som involverar äckel, eller som äckel involveras i. I detta nummer av Budkavlen granskas hur äckel kan verka som motståndskraft, handlingskraft, avskräckande kraft och mobiliserande kraft, alstra distansnerande och närmande rörelser (Ahmed 2004:85).

Äckel, mat och maktrelationer

I Malmö finns museet för äcklig mat ”Disgusting Food Museum” som enligt egen utsago presenterar 80 av världens äckligaste rätter såsom ”världens mest stinkande ost” och ”godis som görs med metallrengöringsmedel”. Museet utnyttjar äcklets dragningskraft för att locka besökare och den som inte blir äcklad blir kanske rentav besviken, eller känner sig onormal. Maten som presenteras ser äcklig ut, luktar äckligt eller består av ingredienser som vi lärt oss uppfatta som äckliga, samtidigt som det många gånger handlar om rätter som inmundigas på olika ställen i världen.

På museet får man lära sig att äckel hjälper oss att undvika det som är farligt, bland annat det som är farligt att förtära. Den farliga maten kan till exempel vara giftig, skämd, ruten eller möjlig. I själva utställningen konfronteras museibesökarna med äcklig mat från hela världen med en uttryckt möjlighet att ändra uppfattning om vad som är ätbart respektive oätbart. Äckel blir en reaktion som handlar om personlig smak och preferens, likväl som en fråga om kultur och geografi. Det som är äcklig mat på en plats, är kanske en delikatess någon annanstans. Nordbornas förkärlek för saltlakrits och salmiak delas inte av alla människor, fermenterad mat är svårsmält för somliga, medan andra känner obehag inför inälvsmat eller tanken på att äta insekter. Därvid kan det också skapas en slags kulinarisk arena för utbyten, testande och smakande, något som ofta tas upp inom turismen som ständigt söker presentera det på en gång typiska och speciella för en viss plats (se ex. Marjanen & Westerlund 2018).

Inträdesbiljetten till Disgusting Food Museum i Malmö är en spypåse, och invid biljettkassan finns en skylt som visar hur många besökare som har kastat upp under den gångna veckan. Förväntningarna på museiupplevelsen höjs, samtidigt som det hela blir lite skrämmande - kommer vi att klara oss ur det här helskinnade? Foto: Blanka Henriksson.

Med hjälp av äckel belyser utställningen både problematik som kommer av ohygien, där maten blir farlig för att man handskas med den på fel sätt, och mat som blir farlig av kommersiella intressen, där mat säljs trots att den är otjänlig som föda. Andra gånger handlar det om att ifrågasätta våra kategoriseringar av vad som är äckligt. Vore det kanske inte bättre om västerlänningarna bortsåg från sin avsky för insekter som mat, med tanke på både klimat och hälsa. Både gräshoppor och larver av olika slag är goda proteinkällor som inte kräver samma resurser som till exempel nötköttsproduktion. Här blir äckel ett hinder för den hållbara utvecklingen och framtidens mat.

En ny tolkning av EU:s livsmedelsdirektiv gjorde det 2017 möjligt att sälja gräshoppor som livsmedel i Finland, vilket ledde till

grundandet av gräshoppsfarmer. Livsmedelsgiganten Fazer marknadsförde ett bröd bakat på insektsmjöl och ett Åbobaserat företag startade tillverkning av chokladdoppade gräshoppor och frukt-smoothies innehållande insektsmjöl. Dessa matvaror antogs vara lätta att ta till sig och kunde transportera de nya ingredienserna in i matvanorna på ett nästan omärkligt vis, som en textur eller som ett ökat proteininnehåll. Denna trend har emellertid avklingat (Alanne 2021).

Idén att införa insektsätande i en europeisk kontext har länge förespråkats av olika aktörer, men utan större genomslag. FN:s livsmedels- och jordbruksorganisation har involverat sig i frågan sedan 2008. Men redan 1885 publicerade engelsmannen Vincent Holt en pamflett med titeln ”Why Not Eat Insects” (Yen 2015). Han menade, bland annat, att insekter kunde råda bot på hunger och ensidig föda bland de fattiga. Holt var också mycket medveten om äckel som en motståndskraft: ”It is hard, very hard, to overcome the feelings that have been instilled upon us from our youth an onwards”. Ändå såg han insekter som en framtidens mat (1885:13). Dessutom var Holt medveten om den roll som mode och status kan spela gällande mer ovanliga rätter och jämför insekter med till exempel hummer, ett djur som också lyfts upp på museet, eftersom hummer på hummerrika platser historiskt ansetts vara föda tjänlig endast för fattiga eller fångar, medan det idag ses som yttersta lyx (se även Ekström 2017:125). Hur något kan gå från att uppfattas som äckligt till att bli vanligt, vardagligt och normalt tycks vara en allt annat än rätlinjig historia, och en väg går via det exklusiva, upphöjda eller exotiskt intressanta. Processen att omvärdera äcklig mat, skräp, till något ätbart och gott framstår som genomsyrad av maktfrågor (se Fredriksson & Säwe 2020).

Äckel och mat handlar inte bara om den farliga maten eller den obekanta maten, visar Britta Z Geschwind i sin artikel om så kallade repatriander som kom till Sverige efter andra världskriget, och där placerades i olika sorters läger. Känsloerna och konflikterna kring mathållningen i lägren blir en ingång för Geschwind för att undersöka ”lägerlivets vardagliga förhandlingar och maktrelatio-

ner” och hur ätande knutits till äckel och på så sätt gör det möjligt att identifiera och analysera ojämlikhet och maktrelationen mellan ”värd” och ”gäst”. Repatrianderna kontra de svenska anställda vid lägren kommer i olika situationer att uppfattas som grupper och individer som inte förstår varandra, varandras behov och oro, eller varandras olika situationer. När potatisen serveras med skal på är det enligt svensk standard någonting som uppfattas som gott och näringsriktigt, och repatrianderna bör vara tacksamma, men samma potatis tas emot som någonting äckligt och närmast otjänligt som människoföda av repatriander som lärt sig att denna typ av mat endast ges åt grisar.

Hygien, smitta och äckel

Våra kroppsliga funktioner kan också framkalla äckel, i alla fall när de dras fram i en offentlig kontext. Med borgerlighetens framväxt blev bland annat snor och avföring någonting som skulle hållas utom doft-, syn- och hörhåll för andra (Frykman & Löfgren [1979] 2019:182–192). Både Bo Nilsson och Lena Marander-Eklund tar i sina respektive artiklar om kroppsliga teman, offentliga toaletter samt snor, avstamp i civilisationsprocesser där gränser mellan natur och kultur dragits på ett sådant sätt att kroppsliga praktiker som toalettbesök och snytande, blivit något privat, och att överskridanden av denna gräns möts med äckel. I dessa situationer är hygien ett viktigt begrepp med stark moralisk verkningskraft.

Bo Nilsson undersöker hur äckel som kulturell logik organiserar praktiker på offentliga toaletter, både ur besökares och städarens perspektiv. De personliga och professionella strategierna för att undvika eller handskas med äckel både liknar och skiljer sig åt, men centralt är att distansera sig från det äckliga för att inte själv besudlas. Ett besök på en offentlig toalett kan aktivera en rad distanseringsstrategier, som handlar om att undvika kontakt med potentiellt äckliga och smutsiga ytor. Distanseringen, påpekar Nilsson, är även inbyggd i den offentliga toalettens teknologier i form av exempelvis tvåautomater som aktiveras utan beröring,

men den kan också drabba städare som upplever sig ignorerade och osynliggjorda.

Äckel är enligt Sara Ahmed (2004) klibbigt och fastnar på det som det kommer i kontakt med. Till följd av detta kan de som uppfattas skyldiga till någonting äckligt eller som har varit i beröring med något äckligt, stigmatiseras som äckliga, vilket leder till distansering på olika sätt. Den som har uppfattats som äcklig kan i sin tur påföra någon annan detta äckel. Med en performativ förståelse av äckel, är någots äcklighet också beroende av reaktionerna som tar fram något som just äckligt. Att reagera på ett visst sätt inför det äckliga, att markera att man tar avstånd genom olika kroppsliga och verbala uttryck, är också att visa man inte själv är bunden till detta äckliga och alltså inte själv är äcklig.

Våra egna utsöndringar är dock inte nödvändigtvis äckliga resonerar Lena Marander-Eklund när hon studerar snor i bland annat frågelistmaterial. Snoret är många gånger trivalt och vardagligt, om än lite besvärande, när det rinner ur den egna näsan. Andra människors snor är däremot äckligt och då framförallt moraliskt förkastbart på grund av sina möjliga smittobärande egenskaper, någonting som accenturades under coronapandemin. Gällande de förkylningskurser Marander-Eklund studerat, är det heller inte äckel inför snor som är i fokus i den medicinska diskursen, utan det renande och helande botemedlet och läkekonsten – praktiker som förutsätter ett intresse för att granska sjukdomar och symptom, och inte såsom vid en äckelreaktion att rygga tillbaka och ta avstånd. Frågan om hur något upphör att vara äckligt, kan utöver detta också förstås som en vanesak: Marander-Eklund konstaterar att arbetet med artikeln, att fördjupa sig i ämnet snor, till en början aktiverade ett lätt illamående, men att hon blev van.

Mobilisera, avskräcka och utplåna

Att framställa något som äckligt kan vara ett sätt att fånga uppmärksamhet och försöka få människor att anamma känslan av äckel, för att ta avstånd och avskräckas från något visst som upp-

fattas som skadligt eller hotande. Ibland handlar det inte enbart om att ta avstånd utan också om att rena och rensa miljön från det äckliga, genom att fördriva och utplåna det som framställs som ett hot. Äckel kan i olika kampanjer på det sättet fungera som mobiliserande av kollektiv handlingskraft. Att något är äckligt, och ofta därtill farligt, tycks berättiga kraftfulla åtgärder.

Det som invaderar våra kroppar och går över gränsen till det mest intima kan ge upphov till äckelkänslor, visar Sanna Lillbroända-Annala när hon griper sig an fästingar i frågelistmaterial och nätdiskussioner. ”Fästingelälandet”, den ökade förekomsten och utbredningen av fästingar, väcker starka känslor och ger upphov till många praktiker som syftar till att återvinna kontroll och avvärja de hot och sjukdomar som fästingen är behäftad med. Starka känslor av äckel och fara förenas med behov av kraftiga åtgärder. I skuggan av pågående klimatkris har naturen ibland börjat uppfattas som hotfull på ett nytt sätt, och här kan fästingen utgöra ett konkret exempel på hur människor hanterar det som inte bara överskrider gränsen mellan natur och kultur, utan också gränsen mellan den egna och andra kroppar, och på så sätt aktualisera människans egen kroppslighet/naturlighet på ett konkret sätt.

En annan typ av gränsdragningar hittar vi i Emma Eleonorasdotters analys av en statlig antidrogkampanj i Sverige. Den fråga som Eleonorasdotters intresserar sig för är hur samma substanser kan uppträda både som hälsofrämjande mediciner och hälsoskadliga droger. Hon visar hur äckel som kulturell kraft kan instrumentaliseras av en offentlig instans i syfte att få människor att ta avstånd från droger. Känslan av äckel kan förstås i termer av rörelse; som ett närmande följt av ett avståndstagande. Frågan om hur vissa substanser blir äckliga och vilka konsekvenser det kan få, kan förstås som beröring som bildar kedjor. Det som en viss substans har varit eller föreställs ha varit i kontakt med gör den äcklig och oren, och via kontakt förs detta vidare. Värderandet av drogerna som äckliga, blir då samtidigt också ett värderande av dess användare som äckliga och i denna process är skillnadsskapande centralt. Eleonorasdotters analys av hur den i Sverige ovanliga och mildt stimulerande

betelnöten framställs i antidrogkampanjer, visar hur skillnadsskapande i form av rasifiering dras in i produktionen av äckliga droger, som bidragande till att skapa det hotfullt främmande, farliga och äckliga.

Äckel och moral blir också tydligt ihopkopplade i Kristina Öhmans genomgång av ungdomstidningen *Starlet* och de exempel på rökning och alkoholförtäring som förekommer mellan åren 1966 och 1996, en tid som sammanfaller med statliga restriktioner och kampanjer för att minska ungdomars konsumtion av tobak och alkohol. Både att röka och att dricka alkohol framstår i *Starlets* serier som ambivalenta sysselsättningar där olika diskurser och sociala positioner krockar. I hög utsträckning handlar det om den moraliska hållning som tidningen vill framhålla för sina unga läsare, i form av måttligt rökande och drickande, eller när det gäller rökning kanske snarast total avhållsamhet. Denna normaliserade konsumtion kopplas ihop med ett bruk som är ritualiserat. Den äckliga rökningen och alkoholförtäringen som tecknas upp som kontrast till detta avhållsammhets- och måttlighetsideal, framstår som gränslös, normbrytande och ledande till moraliskt fördärv och socialt förfall. I gestaltandet och konstruerandet av det kulturellt sanktionerade bruket och det skadliga, äckliga bruket spelar klass, ålder och kön en viktig roll.

För att återknyta till frågorna vi ställde som en utgångspunkt för detta nummer har äckel visat sig ingå i många olika typer av samhällseliga förändringar och strävanden. Äckel kan användas för att styra in människor i önskad riktning, engagera människor att handla och avskräcka dem från oönskat beteende. Äckel inkluderar och exkluderar. Därför är det viktigt att vi inte bara tar äckel för givet utan också problematiserar det som en kulturellt formad känsla, som kan ha starka effekter i världen och i enskilda människors liv. Artiklarna i detta nummer bidrar till att belysa äckel som kulturell kraft i olika tider och kontexter.

Allra sist vill vi rikta ett tack till författarna, tack till Sonja Hukan-taival för ombrytning, tack till de två anonyma granskarna och tack

till Traditionsvetenskapliga nämnden vid Svenska litteratursällskapet i Finland för ekonomiskt understöd.

Litteraturförteckning

- Ahmed, Sara 2004. *The cultural politics of emotion*. Edinburgh: Edinburgh UP.
- Alanne, Markus 2021. ”Sirkkaleivän nousu ja tuho”. *Iltalehti* 24.1.2021. <https://www.iltalehti.fi/kotimaa/a/97837ac9-2876-47ef-b802-e25506f16bb3> [1.12.2022].
- Douglas, Mary 1966. *Purity and danger: an analysis of concepts of pollution and taboo*. New York: Praeger.
- Fredriksson, Cecilia & Säwe, Filippa 2020. ”Att ta en tugga av havet. Om blå åkrar, grön ekonomi och den smarta tångens svåra resa”. *Kulturella perspektiv. Svensk etnologisk tidskrift* 4:2020, 72–76. <https://www.umu.se/globalassets/organisation/fakulteter/humfak/institutionen-for-kultur--och-medievetenskaper/forskning/kp/kp-4-2020---for-webben.pdf>
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar [1979] 2019. *Den kultiverade människan*. Malmö: Gleerups.
- Holt, Vincent 1885. *Why Not Eat Insects?* London: Field & Tuer, The Ledanhall Press E.C.
- Kristeva, Julia 1982. *Powers of horror: An essay on abjection*. New York: Columbia UP.
- Marjanen, Rasmus & Westerlund, Viktor 2018. ”Äcklig bestraffning för turister eller underskattade delikatesser? Bilden av det isländska köket på Internet”. *Laboratorium för folk och kultur* 1/2018. <https://bragelaboratorium.com/2018/02/06/acklig-bestrafning-for-turister-eller-underskattade-delikatesser-bilden-av-det-islandska-koket-pa-internet/>
- Yen 2015. ”Foreword: Why a Journal of Insects as Food and Feed?”. *Journal of Insects as Food and Feed*, Volume 1, Number 1, 1 January 2015, 1–2(2). <https://doi.org/10.3920/JIFF2015.x001>